

Паридинова Б.

философия магистрі, Қорқыт Ата атындағы
Қызылорда мемлекеттік университетінің PhD докторанты,
Қазақстан, Қызылорда қ., e-mail:filosof.sokrat.86@mail.ru

**ТҰЛҒА ФИЛОСОФИЯЛЫҚ, ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІК РЕТІНДЕ**

Әлемдік дамудағы жаһандану үдерістері халықаралық интеграцияның кеңеюіне ықпал етуімен қатар, тұлғаның да дамуына әсер етеді. Сондықтан адамның тұлғалық дамуы мәселесі елдің экономикалық және әлеуметтік даму шарттарын қалыптастыратын маңызды факторға айналды. Тұлға теориясы қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар шеңберінде ерекше дамуда. Адамзат қоғамының дамуының басында тұлға теориясы философиялық ғылымдарда талданды. Берілген мақалада тұлға қоғамдық және гуманитарлық ғылымдардың нысаны ретінде айқындалады. Мақаланың пәні ретінде тұлға теориясына байланысты кейбір қызықты идеялардың философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түсініктері саналады. Зерттеудің мақсаты – тұлға теориясы эволюциясының негізін қалайтын қағидаларын сәйкестендіру. Философия, педагогика және психологияның маңызды өкілдерінің көзқарастары мен қызықты идеялары қарастырылған. Алынған нәтижелер жоғары мектеп қызметінде тұлғалық-бағдарлы оқыту барысындағы мұғалімдер мен студенттердің мәдениетін қалыптастыруда қолдануға болады. Зерттеудің әдістемелік негізін тұлғаны философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түсінік ретінде зерттеудің жалпы заңдылықтары, қағидалар, тәсілдер мен әдістер жүйелері құрайды. Соның ішінде, танымның диалектикалық әдісі тұлға түсінігін түрлі деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері философия, педагогика және психология әдіснамалары арқылы алынды. Зерттеуде тұлға ұғымының философия, педагогика және психологиядағы түсініктік аппараты айқындалды және жүйеленді. Ол үшін шетелдік авторлардың тұлға теориясы тұжырымдамалары талданды. Руханият, мораль, тұлғаның әлеуметтенуі мәселелері қарастырылды. Тұлғалық-бағдарлы оқыту шарттарындағы мұғалім тұлғасы мәселесіне ерекше мән берілді. Сондықтан берілген зерттеу жұмысының нәтижелері студенттер арасындағы оқу процесі мен тәрбие жұмыстарында пайдалану өз жемісін береді. Жұмыстың тәжірибелік маңыздылығы мынада: тұлға теориясы түсінігі құрылымданды және жүйеленді, философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық тұжырымдарға ерекше назар аударылды.

Түйін сөздер: тұлға, түсінік, мұғалім, тұлғалық-бағдарлы оқыту, гуманистік психология.

Paridinova B.

PhD student, Korkyt Ata Kyzylorda State University,
Kazakhstan, Kyzylorda, e-mail:filosof.sokrat.86@mail.ru

**Personality as Philosophical, Pedagogical
and Social-psychological Concepts**

Processes of globalization of world development influence not only to expansion of the international integration, and also on personality development. The problem of the theory of personality becomes a significant factor creating conditions for economic and social development of the country. The theory of personality develops primarily within the social and human sciences.

At the beginning of the development of human society, the theory of personality was discussed in the philosophical sciences. In this article, personality is defined as an object of social and human sciences. The subject of the article are some more interesting ideas concerning the theory of personality as

a philosophical, pedagogical and socio-psychological concept. The aim is to research the evolution of personality theory in identifying its fundamental principles. Considered the views and their most interesting ideas basic representatives of philosophy, pedagogy, psychology. The results obtained will be used in the activity of the higher school to form a culture of teachers and students in personal-oriented learning. Methodological basis of the research was a system of principles, methods for studying the general patterns of personality as a philosophical, pedagogical and social-psychological concept. In particular, dialectical method of cognition allowed us to consider the problem theory of personality in different levels.

In the paper the concepts of the theory of the personality of authors of foreign countries were analyzed, problems of spirituality, morality, and socialization of the individual were examined. Particular attention was paid to the problem of the teacher's personality in the context of personal-oriented learning. Results can be useful in designing and understanding educational work of universities.

Key words: personality, concept, teacher, personality-oriented learning, humanistic psychology.

Паридинова Б.

магистр философии, PhD докторант

Кызылординского государственного университета имени Коркыт Ата,
Казахстан, г. Кызылорда, e-mail: filosof.sokrat.86@mail.ru

Личность как философское, педагогическое и социально-психологическое понятие

Процессы глобализации мирового развития влияют не только на расширение международной интеграции, но и на развитие личности. Теория личности развивается преимущественно в рамках общественных и гуманитарных наук. В начале развития общества теория личности рассматривалась в философских науках. В данной статье личность рассматривается как объект изучения общественных и гуманитарных наук. Предметом статьи являются некоторые более интересные идеи, на взгляд автора, касающиеся теории личности как философское, педагогическое и социально-психологическое понятие. Целью исследования является раскрытие эволюции теории личности при определении его основополагающих принципов. Рассмотрены взгляды ключевых представителей философии, педагогики, психологии и наиболее интересные их идеи. Полученные результаты могут быть использованы в практической деятельности высшей школы для развития культуры учителей и студентов, развитии взглядов и идей теории и практики личностноориентированного обучения. Методологическая основа исследования – система принципов, приемов и способов исследования общих закономерностей развития личности как философской, педагогической и социально-психологической категорий. В частности, диалектический метод познания позволил рассмотреть проблему теории личности в разных уровнях. В статье были анализированы концепции теории личности авторов зарубежных стран, рассмотрены проблемы духовности, морали, социализации личности. Особое внимание было уделено проблеме личности учителя в условиях личностноориентированного обучения. Результаты могут быть полезны в проектировании и осмыслении воспитательной работы вузов.

Ключевые слова: личность, понятие, учитель, личностноориентированное обучение, гуманистическая психология.

Кіріспе

Жаһандық құбылыстардың белең алуы қазіргі қоғамда көптеген өзгерістерді туында-тып отыр. Әлеуметтік, қоғамдық, саяси, мәдени өмірде адам құндылықтары өзгеріске ұшырай бастады. Жаһандану салдарынан жаңа қауіп-қатерлер мен сын-тегеуріндер пайда болды. Сондықтан қоғамдық-гуманитарлық ғылымдар саласындағы, әсіресе философия, педагогика және психология ғылымдарындағы тұлға түсінігін қарастыру өзекті болып табылады.

Философия ғылымдарының негізгі дүниетанымдық мәселелерінің бірі ретінде адамның табиғатын, оның болмыстық ерекшелігін, шығу тегін, дүниедегі адамзат баласының ор-

нын түсіндіру саналады. Заманауи философия ғылымдарында да адам табиғатын пайымдау тұлға түсінігімен тығыз байланысты. Өйткені демократиялық қоғамның ең жоғарғы құндылығы саналатын тұлға түсінігінің мән-мағынасын түсіну маңызды деп ойлаймыз.

Жаһандану педагогика және психология ғылымдарының жаңа қырынан дамуына ықпал жасады. Әсіресе, жаһандану құбылысы білім беру процесін қайта қараудың іргетасын қалады. Білім беру жүйесінде тұлға негізгі орын алатын тұлғалық-бағдарлы оқыту бойынша жаңа технологияларды енгізу басталды. Жалпы тұлғалық-бағдарлы оқытудың негізгі нысаны тұлға болғандықтан мәселені барлық қырынан қарастыруға тырыстық.

Зерттеу жұмысының негізгі нысаны ретінде тұлғаның философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түсініктері саналады. Басты мақсат – тұлға ұғымының ғылыми түсініктік аппаратын жүйелендіру. Сондықтан аталмыш ғылыми-зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңыздылығы жоғары деп ойлаймыз.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің әдістемелік негізін тұлғаны философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түсінік ретінде зерттеудің жалпы заңдылықтары, қағидалар, тәсілдер мен әдістер жүйелері құрайды. Соның ішінде, танымның диалектикалық әдісі тұлға түсінігін түрлі деңгейде қарастыруға мүмкіндік береді.

Құрылымдық-логикалық модельді пайдалану барысында тұлға түсінігі және оның кейбір мәселелерін жүйелі түрде анықтауға болады. Бұл әдісте тұлғаны философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық қағидалар тұрғысынан қарастырамыз. Әлбетте, берілген модель барлық талдау түрлерінің синтезі болып табылады. Бұл негізгі нәтижелердің логикасы келесі әдістерде көрініс табады: құрылымдау, жүйелеу.

Философиялық әдіснама арқылы тұлға түсінігін зерттеудің барлық бағыттарындағы айқындалған тұжырымдамалардың мәні, диалектиканың негізгі қағидалары болып табылатын жалпылама байланыс, қалыптасу және дамуы, зерттеу пәнінің ғылыми танымның эмпирикалық және теориялық түрлерімен өзара байланысы айқындалады. Педагогикалық және психологиялық әдіснама арқылы білім беру процесіндегі тұлғаның гуманистік парадигмасы, тұлға дамуының негізі ретінде оқыту және тәрбиелеу мәселелері, азаматтарды дамушы тұлғаға үйретуге дайындау сынды мәселелері дәйектелді. Тұлға философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түсінік ретіндегі негізгі тұжырымдамалары жиынтықталып, қорытындыланды.

Әдебиеттерге шолу

Тұлға мәселесін айқындау бойынша ғылымда әртүрлі пәнаралық зерттеулер жүргізіліп келеді. Мәселен, психология ғылымдарында оқытуды зерттеудің нақты саласы болмаса да, мұғалімнің оқу процесіндегі маңызды тұлғасын

айқындайтын көп жылдық түсінік бар. Ғылыми жұмыста тұлғаны зерттеу психологияның негізгі міндеті екендігі айқындалады (Эванс, 1959) [1]. Мұғалімдердің білім берудегі тұлғалық сапасының рөлін түсіндірудегі білім беру психологиясы тұлғаның даму теориясына сүйенеді. Негізінен тұлғаның бес факторлы көрінісі мұғалім тұлғасының толықтай психологиялық теориясының негізін ашады (Голдберг, 1992) [2]. Келесі зерттеу жұмысында 1920 – 1960 жылдар аралығындағы Бразилия мұғалімдерін оқытуға байланысты педагогикалық психология бойынша еңбектердегі тұлға және оның даралық айырмашылықтары түсіндіріледі. Бұл еңбекте біліммен қатар, философиялық, биологиялық, психоаналитикалық және діни көзқарастардың әр түрлі ахуалдардағы басымдылығы айқындалады (Лима және Катани, 2015) [3]. Руханият адам тұлғасын қалыптастырады және басты адамгершілік белгісі болып табылады. Оқу процесіндегі рух, руханилық, дін, мораль түсініктерінің негізгі теориялық зерттеулері мен «руханият» пен «адамгершілік» түсініктерін философиялық көзқарастар жүйесінде үйлестіруді мақсат еткен еңбектер де кездеседі. Сонымен қатар, руханилық түсінігінің қалыптасқан ұғымдарын психологиялық сараптау жүргізіледі (Яшина, 2015) [4]. «Тұлға», «әлеуметтену» және «тұлғаның әлеуметтенуі» түсініктерінің теориялық негіздері сарапталған еңбекте авторлар әлеуметтенудің процестері мен тетіктерін қысқаша баяндайды. Тұлғаның әлеуметтенуінің философиялық, әлеуметтанулық, психоэкологиялық, құқықтық және моральды-этикалық қырлары қарастырылады. Авторлардың пайымдауынша, қазіргі шарттардағы әлеуметтену процесі барлық өркениеттердің мәдениет сахнасында дамып, көптеген ұлттық және этникалық мәдениеттер арасындағы өзара қимылдар мен кірігудің қосындысы болып табылады (Родермел және Степанова, 2015) [5]. «International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science» Энциклопедиясының екінші басылымында тұлғалық бірегейліктің философиялық қырлары екі теория бойынша қарастырылады: теория жан, дене және мида шоғырланады; психологиялық үздіксіздік пен қисындылық туралы реляциялық теориялар. Әлеуметтік зерттеулер бірегейліктің субъективті сезімін талдайды. Постмодернистік теориялар адам бірлігін мойындамайды. Бірегейлікті тұрақтандыру үшін эмпирикалық мәліметтер ұсынылған (Наннер-Винклер, 2015) [6]. Діни және рухани тұрғыдағы (д/р) күрес –

бұл әлсіз ақыл-ой мен физикалық нәтижелердің жалпы тәжірибесі мен сенімді нәтижесі. Діни және рухани күрестегі тұлға мен өзін-өзі бағалаудың рөлі қарастырылған зерттеуде тұлға көріністерінің (өзін-өзі төмен бағалау, жоғары нейротизм және т.б.) белгілері салыстырылады. Нәтижесінде тұлға мен өзін-өзі бағалау діни және рухани тұрғыдағы күресте маңызды рөл атқару ықтималдығы талданады (Граббс және т.б., 2016) [7]. Жеке, әлеуметтік және когнитивті парадигмаларды біріктіре отырып зерттелген еңбекте тұлғалық сапалық белгілердің когнитивті процестермен байланысты айқындалады. Нәтижелерде айқындалғандай, тұлға ойластырылған ұсыныстар жиынтығынан кейін өзіне-өзі қатыстылығы мәселесі туындайды (Хоувэлл және Зеленски, 2017) [8]. 2017 жылы жарық көрген «Individual Differences and Personality» ғылыми еңбегінің төртінші бөлімі (Эштон, 2017) [9] тұлғаның дамуына арналады. Автор өз еңбегінде тұлғаның әрбір өмір сатыларындағы өзгерістерді қарастырады. Сонымен бірге, балалар тұлғасына байланысты өлшемдер талданып, ұзақ мерзім көлемінде тұрақтылық сақталатын жас шамаларын айқындайды. Психология мен этика арасындағы алшақтық тұлғалық бұзылуды оңтайландырған зерттеуге әкелді. Біріктірілген көзқарас тұлғалық бұзылуды зерттеуді байытуы және кеңейтуі мүмкін. Тұлғалық бұзылуды психоэтикалық көзқараспен қарастырған мақалада ерік білдіру өлшемдерінің моральдық шешімдер арқылы психологиялық қабілеттерді әлсірету ахуалы сарапталып, үдемелі ауытқушылықтарға әкелу салдары анықталады (Эльварез-Сегура және т.б., 2017) [10]. Тұлға теориясының қорытындылары оқу процесіндегі білім беру психологиясы шеңберінде мұғалімнің тұлғалық рөлін айқындайды. Бұл үшін зерттеу жұмысында психология және оның шектес салаларының келесі бес тобы сыни тұрғыдан сарапталады: мұғалім типологиясын зерттеу, мұғалімдердің қажетті және қажетсіз ерекшеліктерін айқындау, мұғалімдердің кәсіби мінез-құлқы және оның студенттерге ықпалын анықтау, мұғалімдердің кәсіби бірегейлігін зерттеу және тұлға теориясы төңірегіндегі мұғалім тұлғасын зерделеу (Гонкз, 2017) [11]. Тұлға қозғалысы психологиясын сараптауға арналған ғылыми еңбек заманауи тенденцияларға сүйенген нәтижелер береді. XIX және XX ғасырлардың зерттеушілері дәйектеген ғылыми мәселелерді шешу арқылы қазіргі ғылым тұлға құрылымы мен қозғалысын толық түсіне алады. Зерттеу барысында тақырыпқа байла-

нысты теориялық және әдістемелік мәселелер қарастырылған (Кэрвон және Литтл, 2017) [12].

Сонымен қатар, мұғалім тұлғасы түсінігін зерттеу бойынша әлеуметтік оқыту теориялары (Бандура, 1999) [13] мен даму теорияларының танымдық белгілерін (Лутз және Хайтт, 2004) [14], тұлғалық және педагогикалық өзара әрекеттердің академиялық жетістіктердің анықтаушысын (Кардосо және т.б., 2011) [15] дәйектеген еңбектер де кездеседі.

Нәтижелер және талқылау

Байқағанымыздай, тұлға түсінігі қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар саласында жан-жақты түсіндіріледі. Қазіргі шарттарда осы жан-жақты зерттеулер көмегімен мәселенің мәнін ашуға мүмкіндіктер мол. Тұлғаның заманауи шарттарда негізгі нысан екенін дәйектей отырып, мына пікірге назар аударғымыз келеді: «Бүгіннен бастап және болашақта да терең ойлайтын, өзгелермен өзара әрекеттер жасайтын, салдардың көптеген нұсқаларын қарастыратын, баламалы шешімдер ұсынатын және мәселені шығармашылық тұрғыдан қарастыратындар ғана ерекше қажет етіледі» (Фромберг, 2001) [16].

Негізінен еуропалық тілдерде тұлға түсінігі латынның *persona* сөзімен тығыз байланысты. Ұғым көптеген мағыналар береді: театрдағы әртіс бетпердесі, адамның әлеуметтік рөлі, адам біртұтас жаратылыс иесі және т.б. Ежелгі римдік философ Цицерон былай деген екен: «Мен үш тұлға кейпіндемін: жеке өзімнің, менің қарсыласымның және соттың» (Питкин, 1967) [17]. Ал рим философы Боэций болса, өзінің «Contra Eutychen et Nestorium» (Боэций, 2014) [18] атты еңбегінде *persona* түсінігі латынның *personare* (қуатты дыбыс шығару) етістігінен шыққан деп есептейді. Аталмыш еңбегінде ойшыл тұлға түсінігіне де анықтама береді: «Қисынды табиғаттың дербес субстанциясы».

Француз философы Р. Декарттың (Асмус, 2006) [19] екі субстанциясы ілімі арқылы тұлға түсінігінің философиялық тұжырымдамалары дами түсті. Рационализм және оның философиядағы орнын негіздеген ойшылдың ғылымға берген жетістіктері мыналар деп ойлаймыз: ақыл-ойдың танымдағы жетекші рөлін дәйектеді; субстанциялар туралы ілім, оның белгілері мен модустарын ұсынды; философиядағы материалистік және идеалистік бағыттарды бітістіру үшін дуализм теориясының авторы атанды; танымның ғылыми

әдісі мен «туа біткен идеялар» туралы теорияларды айқындады. Субстанцияларды материалды (заттар) және рухани (идеялар) деп бөле отырып, жан мен дене адамның психофизикалық бірлігінен бас тартатындығын айқындады. Ойшыл еңбектерінде тұлға санамен теңдестірілді.

Ағылшын философы, қоғамдық келісім теориясының негізін қалаушылардың бірі Т. Гоббс тұлға түсінігінің дамуын талдайды: «Тұлға сөзі латынның *persona* сөзінен шыққан. Гректер мұның орнына *prosopon* ұғымын қолданады және бет немесе кескін мағынасын береді. Латынның «*persona*» түсінігі секілді сахнада ұсынылатын адамның киімі немесе сыртқы келбеті деп түсіндіріледі. Кейде адамның белгілі бір дене мүшесін, мәселен бетін жасыратын бетперде айтылады. Театр сахнасынан келген бұл түсінік кейін сөйлейтін немесе әрекет ететін мағынасымен ауысты. Сонымен, тұлға сахнада да, күнделікті өмірде де әрекет ететін адам, ал бейнелеу, бұл – өзін немесе өзгені көрсету, өзге үшін әрекет ету, өзге үшін оның атынан әрекет ету. Түсінік әр жағдайда әр түрлі айтылады: өкіл, орынбасар, билеушінің өкілі, сенімді өкіл, депутат, прокурор және т.с.» (Гоббс, 1985) [20]. Демек, тұлға түсінігінің негізгі түп-төркіні өнер саласынан келген және бетперде мағынасына келеді. Сонымен қатар, түсінік адамның бет-бейнесі мен сыртқы келбетімен тығыз байланысты.

И. Канттың тұлға және оның «Адамзат формуласындағы» орны туралы идеялары нормативті этика бойынша заманауи пікірталастарда маңызды рөл атқарады. Ойшыл тұлға ұғымын моральды императив негізінде қарастырады. Оның идеялары моральдың формальды және материалды қағидалары, оның рөліне қызығушылық негізіндегі өнегелі өмір сүру сезімі болып табылады. Кант идеялары арасындағы адамдар мен адамгершілік міндеттеріне сыйластықпен қарау пікіріне ерекше назар аударылады (II бөлім). Канттың сыни моральдық философиясы этикамен сабақтастығы негізінде рационалдылық ықтияры арқылы моральды императивпен бірге моральдың аналитикалық көрінісін береді. Канттың аналитикалық қозғалысы адамзат пен тұлға идеяларын біріктіре отырып, ойшылдың моральды философия онтологиясын құрады (III бөлім). Философтың адамгершілік сезімі туралы тұжырымдамасы адамдарға сыйластық түсінігін бере отырып, осы құндылықтар талаптарын орындаудың ынталандыру күшін туындатады (IV бөлім). Сондықтан осы үш бөлім Канттың адамгершілік бойынша ойларын

жеткізудегі тұлға туралы идеяларын түсінудің маңыздылығын көрсетеді (Дим, 2009) [21]. Қарап отырғанымыздай, И. Кант тұлға түсінігін практикалық философия арқылы дәйектейді. Сол себепті, тұлға өзін-өзі анықтайтын және жеке ақыл-ой, парасатына сәйкес әрекет жасайтын жаратылыс.

Жалпы әлемдік философияда тұлға түсінігіне байланысты көптеген ойшылдар өз пікірін білдірген. Әрине, бір мақала шеңберінде барлық философиялық тұжырымдамаларды талқылау мүмкін емес екендігін мойындаймыз. Қазақ ойшылдары арасында Абайдың педагогикалық көзқарастарына ерекше мән бергенді жөн санап отырмыз.

Ұлы Абайдың шығармаларында педагогикалық теория мен тәжірибенің негізгі жалпыадамзаттық мәселелері көрініс тапқан. Абай арнайы философиялық және педагогикалық еңбектер жазбаса да, оның барлық шығармашылығы жастар тәрбиесіне негізделе отырып халықтың адамгершілік құндылықтары мен даналығына сүйенеді. Еңбектері қазақ ұлттық интеллигенциясының өкілдері ақындар мен композиторлар шығармашылығына ықпал жасап, Шығыс пен Батыс халықтарының қоғамдық ойлары жетістіктерін насихаттаудан тұрды.

Бүгінде Абайдың адамгершілік қағидалары мен құндылықтарын қалыптастырудағы ойлары өмір процесіндегі діни мораль туралы ілімдерін айқындауға септігін тигізуде. Абайдың пікірінше, адам дайын тұлғалық сапалық белгілермен дүниеге келмейді. Адамгершілік туралы барлық түсініктер, мінез-құлықтың барлық ережелерін ол өз өмірі мен әрекеті процесінде иеленеді (Уксикбаева, 2013) [22].

Өткен ғасырдың соңғы жылдарындағы әдебиеттерде жазылғандай (Личностно – ориентированное обучение: теории и технологии, 1998) [23]: «Жаңа мыңжылдық алдында тұрған адамзат үшін алдағы уақытта технократизм дәуіріне қарағанда, рухани еркіндік пен тұлғаның тұтастығы ізденісі мен иеленуі жүреді. Бүгінде қоғам мен мәдениет дағдарысынан шығу жолы ең алдымен білім беру дағдарысын еңсеру, оның жаңа құндылықтары мен мақсаттарын жүзеге асырудың құралдарын айқындаумен байланысты. Мұндай сын-тегеуріндерге жауап ретінде пайда болған білімнің тұлғалық-бағдарлы парадигмасы жаңа пайымдауларды туындатып, гуманистік философия, психология, педагогика идеяларын жаңа сатыға көтереді.

Бұл парадигманың мәні адам білімділігінің көрсеткіші саналған оның білімінің көлемін

анықтайтын «энциклопедизм» тұжырымдамасынан, білімнің басым мақсаты ретінде адамның табиғатқа билік жүргізуін қамтамасыз ететін әрекет тәсілдерін игеру, білімді адамның тұрмыстық жағына назар аударту, өз болмысы ахуалын еркін иелену дағдысын дамыту секілді т.б. технократизм идеяларынан бас тарту болып табылады.

Білім берудің жаңа парадигмасы әлемдік мәдениеттегі терең түбірге ие. Ол бұрынырақ И. Кант тұжырымдаған категориялық императив идеясының негізінде дамуда.

Бұл тәсілдің мәнін түсіну және тәжірибеде қолдану барысында ұстаз жаңа білім беру парадигмасын сипаттаушы тұлғалық-бағдарлы оқыту идеясын өзі үшін маңызды екенін ұғынуы керек. Оны игерудің негізінде шет елдік және отандық психологиядағы тұлға теориясы мен психологиялық деректерді білу жатады.

Тұлғалық-бағдарлы тәсілдің қайнар көзі психологияның «үшінші күші» саналған, XX ғасырдың 50-жылдары пайда болған, бехевиоризм мен психоанализ бағыттарына өздерін қарама-қарсы деп есептеген психология ғылымдарының саласы гуманистік психологияда жатыр. Гуманистік бағытталу негізіне сәйкес адам әлеуетін дамыту, оның сөзсіз құндылығын тану, ағзаның ішкі тәжірибесін тұлға және оның өзгерістерін зерттеу үшін қозғалыстар құрылды. Н.Н. Никитинаның [23] редакциялық басқаруымен жарыққа шыққан еңбекті негізге ала отырып, психологиядағы аталмыш ағымның негізін қалаушылар А. Маслоу мен К. Роджерс идеяларын талдасақ.

Абрахам Маслоу тұлға теориясының гуманистік бағытының танымал өкілі болып табылады. Оның қалыптастырған теориясы гуманистік психологияға тән негізгі идеялар мен жағдайларды көрсетеді: адам өмірін оның жоғары ұмтылыстарын назарға алу арқылы түсінуге болады: өсу, өзін-өзі таныту, денсаулыққа, өзін-өзі реттеуге, тиімді қызметке талпыну, бірегейлік пен дербестік ізденісі, кереметті аңсау «жоғарыға» ұмтылу ретінде, дамуға үлкен тұлғалық әлеуетінің болуы.

А. Маслоудың пайымдауынша, ең алдымен нақты мезгілде және кеңістікте жеке адам болмысының бірегейлігін түсіну керек. Әрбір адам өз өмірін мағынамен толықтыруды міндет етеді. Бұл тұста әрбір адам өз әрекетіндегі таңдауына жауапты екендігі айтылады.

Ғалым мәселе бойынша көптеген қорытындылар шығару арқылы тұлғаның өзін-өзі актуалдандырудың мынадай сипаттамаларын ұсынады:

- шынайылықты тым тиімді қабылдау;
- өзін, өзгелерді және табиғатты қабылдау;
- өзінділік, қарапайымдылық және жаратылыстық;
- мәселеге орталықтана бағытталу;
- тәуелсіздік, жалғыздық қажеттілігі;
- дербестік: мәдениет пен қоршаған ортадан тәуелсіздігі;
- қабылдаудың балғындығы;
- шыңына жеткен немесе мистикалық алаңдаушылық;
- қоғамдық мүдде;
- терең тұлғааралық қатынастар;
- демократиялық мінез;
- құралдар мен мақсаттарды жіктеу;
- тұтастай адамның ақымақтығы күлкіге айналатын әзілді философиялық сезіну;
- креативтілік;
- мәденилендіруге қарсылық.

Гуманистік психологияны жақтаушылар арасында К. Роджерстің еңбектері ерекше қолдау тапты. Карл Роджерс адам табиғатына байланысты өз ойларын айта келе, адамның құнды мағынасы оның айқындалған мақсаттар үшін алға жылжу, конструктивтілік, шынайылық пен сенімділікке бағытталуында жатыр. Ол адамды белсенді жаратылыс иесі ретінде атап көрсетті және олар жеке мақсаттарға бағыттала әрекет етеді және ұмтылыс жасауға қабілетті.

Ғалым өз зерттеулерінде бес негізгі тұлғалық сипаттамаларды айқындады:

- алаңдаушылықтарға ашықтығы;
- өмірдің экзистенциалдық кейпі;
- ағзалық сенімділік;
- эмпирикалық еркіндік;
- креативтілік.

Роджерстің тұлғалық теориясы терапиялық тәжірибенің үздіксіз өзара әрекеті көмегімен дамыды. Оның ішінде ең маңыздысы – Роджерстің жеке тәжірибесі болып табылады: зерттеушінің ойынша, жеке тәжірибе негізінде құрылған тәжірибе айыптаулардан аластайды. Негізінен К. Роджерстің тұлға теориясы жалғасқан тәжірибелер мен зерттеулер барысында үнемі өзгеріп отырады. Әрине, теорияның негізгі бағыттары өзгермейді, дегенмен, теорияның құрылым мен ұйымдастырылуында өзгерістер орын алып тұрады (Артлей, 1964) [24].

Ғылыми әдебиеттерде тұлғалық-бағдарлы педагогиканың келесі қағидалары ұсынылады:

- индивид үнемі ауыспалы әлемнің ортасында жүргендіктен, әрбір индивид үшін қоршаған шынайылықтың жеке дүниесі маңызды; бұл ішкі дүние сырттан аяғына дейін танылмайды;

– адам қоршаған шынайылықты жеке қабылдау мен түсіну аралық әсерімен қарайды;

– адам өзін-өзі тану және өзін-өзі танытуға ұмтылады; адам өзін-өзі кемелдендірудің ішкі қажеттіліктерін иеленген;

– тұлғаның дамуы үшін қажетті өзара түсінушілік қатынастар нәтижесінде жетеді;

– өзін-өзі жетілдіру, даму орта және өзге адамдармен өзара қимылдар негізінде жүзеге асады. Ішкі бағалау адам және оның өзін-өзі тануы үшін маңызды, тікелей немесе жасырын байланыстар нәтижесінде жүзеге асады (Подольская, 2010) [25].

Қоғамның қазіргі даму шарттарында жоғары оқу орындары алдында студенттерді жан-жақты дамыту міндеті тұр. Сондықтан оқыту студенттердің рухани дүниетанымы мен зияткерлік әлеуетін дамытуды қамтамасыз етуі тиіс. Заманауи кезеңдегі ақпараттық технологиялардың дамуы оқытушылар қауымы жұмысына бірқатар мазмұнды мүмкіндіктер береді. Жоғары оқу орындарындағы оқытудың жаңа тәсілдері қабілеті әр түрлі студенттерді оқытумен қатар, дәрістер мен тәжірибелік сабақтарда білімгердің тұлғалық құндылығын бекітетін оқытудың тұлғалық-бағдарлы үлгісіне бағытталған шығармашылық ахуал қалыптастырады. Жоғары оқу орнындағы рухани тәрбиелеу әрбір тұлғаны сыйлау қағидасы мен оның рухани әлеуеті мазмұнын арттыру әлемдік мәдениет жетістіктерін түсіндірумен өлшенеді деп ойлаймыз.

Оқытудағы тұлғалық-бағдарлы тәсіл – педагогтың адам жинақылығына назар аудару, оның тек ақыл-парасат, азаматтық жауапкершілік сезімін дамытуға қамқорлық қана емес, рухани тұлғаның эмоционалды, эстетикалық, шығармашылық ерекшеліктерін дамыту мүмкіндігі.

Тұлғалық-бағдарлы оқытудың мақсаты – жеке адамның дамуына толыққанды шарттарды жасаудың келесі қызметтерін атқаруға себепкер болу:

– адамның таңдауға қабілеттілігі;

– рефлексиялық икемділік, өз өмірін бағалау;

– өмір мәні ізденісі, шығармашылық;

– «Мен» бейнесін қалыптастыру;

– жауапкершілік («Мен барлығына жауап беремін» ұстанымына сәйкес);

– тұлғаның дербестігі (дамуына байланысты ол өзге факторлардан босайды).

Тұлғалық-бағдарлы білімде оқушы – барлық білім беру процесінің маңызды әрекет етуші

тұлғасы. Ұстаз «ақпараттың қайнар көзі» және «бақылаушымен» қатар, оқушының тұлғалық дамуындағы диагносшы және көмекші болып табылады. Мұндай оқу процесін ұйымдастыру басшылықтың М. Монтессоридан алынған «Маған мұны өзім жасауыма көмектес» тұжырымдамасын алуға болады.

Тұлғалық-бағдарлы білім беру барлық білімгерлердің жеке ерекшеліктерін ескере отырып оқыту, тәрбиелеу мен дамытуды көздейді:

– жас ерекшелік, физиологиялық, психологиялық, зияткерлік;

– білім беру қажеттіліктері, білімгерге қолжетімді бағдарламалық материалдардың күрделілік деңгейіне бағдарлау;

– топ білімгерлерін білім, қабілетіне байланысты бөлу;

– білімгерлерді бірыңғай топтар бойынша бөлу: қабілеті, кәсіби бағыттары;

– әрбір білімгерге бірегей жеке адам ретінде қатынас [26].

Сәйкесінше, тұлғалық-бағдарлы білім өмірлік мәселелерді сәтті шешу, әлеуметтік және кәсіби өзін-өзі анықтау, рухани, отбасы, қоғамдық, өндірістік өмір салаларында жағымды жетістіктерге жетудің шынайы алғы-шарты болып табылатын адамның табиғи ерекшеліктері, оның әлеуметтік сипаттары, адамгершілік-эстетикалық мәдениетіне бағытталады (Масленникова, 2007) [27].

Жалпы білім берудің бұл түрінің дәстүрлі білім беруден ерекшеліктерін төмендегі кестеден көруімізге болады [26].

Сондықтан рухани-адамгершілік тәрбиелеу процесіндегі тұлғалық-бағдарлы оқыту өзін-өзі дамыту, білімді жеке игеру, өз қабілеттері, бақылауларын тәжірибеде қолдану, жаңа идеялар мен теорияларды қалыптастыру, шығармашылық және сыни ойлауды дамытуға септігін тигізеді. Білімгерлер арасында жеке жауапкершілік пен ерекше қабілеті көріне түседі. Ең бастысы тұлғалық қабілеттердің дамуына ерекше мүмкіндіктер жасалады.

Ж. Эррикер мұғалімдерге өз саласында көмек беру мақсатында нақты мәселелер төңірегінде тәжірибелік мағына иелену үшін мынадай дағдылар ұсынады:

– жеке эмоциялары туралы ойлану;

– өзін-өзі тану (әрекетті не үшін жасайтынын түсіну);

– нәтижелерін түсіну;

– өзін-өзі сынау (өзіндік жеке қағидаларға сәйкес);

– өзін-өзі бақылау;

- өзгелердің эмоциялары туралы ойлану;
- эмпатия;
- өзгелерді сынау (өзіндік жеке қағидаларға сәйкес);
- өзгелер бұл әрекеттерді неліктен жасайтындығын түсіну;
- қатынастарды тану;
- айырмашылықтарды тану;
- әлеуметтік дискурс күрделілігін тану (Эриккер, 1999) [28]. Міне, осы дағдыларды болашақ мұғалімдер даярлау барысында қабілеттеріне сіндірсек, нәтижелі жұмыс болатындығы анық.

1-кесте – Дәстүрлі білім берудің ерекшеліктері

Онтологиялық аясы	Белсенділік түрі	Ішкі қажеттіліктер	Қалыпты шарты	Сыни ахуалдың түрі
«Витальдылығы»	Ағзаның тіршілік әрекеті	Мұнда және қазір қанағаттандыру	Өмірлік игіліктердің тікелей болмысы	Күйзеліс
Бөлек өмірлік қатынас	Әрекетшілдік	Түрткілерді жүзеге асыру	Қиындық	Фрустрация
Ішкі дүние	Сана	Ішкі келісімділік	Күрделілік	Қақтығыс
Өмір бүтіндік, тұтастық ретінде	Ерік	Өмірлік ойды жүзеге асыру	Қиындық пен күрделілік	Дағдарыс

Дж. Адельсон еңбегінде мұғалімдерді өз мамандығын, оқушылары мен білім беру мекемелерін ұнату дәрежелері бойынша айқындайды. Мұғалімдердің біртөбы үздік кәсіби біліммен қаруланған, аса зор құлшыныспен студенттерге білімді харизмалық ерекше дарындылықпен сіндіретін ұстаздар ретінде сипатталады. Көп жағдайда мұғалім және нашар ақпараттанған оқушы арасында байланыс әлсіз болады. Фасилитатор рөліндегі мұғалім студентке бағдарланған жұмыс жасап, білімгерлердің өз әлеуетін дамытуын ынталандыруы керек. Ғалымның пайымдауынша, мұндай рөл студенттерге деген үлкен қамқорлық пен мамандығына адалдықты талап етеді. Мұғалімдердің келесі тобы мекеме немесе идеяларды мойындайтын ұстаздар қауымынан тұрады. Мұндай мұғалімдер белгілі бір құндылықтар жүйесін ынтамен білімгерлер арасында насихаттауы мүмкін. Бірақ, бұл оқушылардың кездейсоқ жағдайларға дайындығын төмендетіп, олардың жеке пікірлер қабілетін шектейді (Адельсон, 1961) [29]. Зерттеушінің өз қорытындыларында мұғалімдердің ұнату, қалау өлшемін қарастыруы негізгі артықшылығы деп есептейміз. Демек, болашақ мұғалімдерді тұлғалық-бағдарлы оқыту барысында өз мамандығын ұнату дағдысын қалыптастыруға баса назар аудару қажет.

Бірақ, қазіргі нарықтық заман шарттарында мамандықтың мәртебелігін бағалау бар екендігін де ұмытпағанымыз жөн. Философия ғылымдарының докторы, профессор Л.П. Литвиновтың пікірінше: «Болашақ мамандардың

дүниетанымдық сенімін қалыптастырудағы мәселелердің бірі болып табылатын қоғамдағы дүниетанымдық ахуал белгісіздігінің сақталуы барысында туындайтын кәсіптік қызмет мәртебелілігінің төмендеуі, олардың және отбасы мүшелерінің әлеуметтік қорғалуының сенімді тетіктерінің болмауы қиындықтар туғызады. Мұның барлығы моральды-психологиялық ахуалды нашарлатады, қызметтік міндеттерді адал әрі сапалы орындаудың кәсіптік ынталандырылуын төмендетеді... Айқындалған дүниетанымдық ұстанымдар негізінде күштерді белсенді пайдалануды ұйымдастыру, кәсіби топтарды сипаттайтын құндылықтар, мақсаттар, эталондар, нормалар мен стандарттар жүйесіндегі қажеттіліктерді қабылдау және игеру, халықтық шаруашылықтың кез келген саласындағы өз қоғамдық және мемлекеттік міндеттерінің моральды-психологиялық және еңбек дайындығы жүзеге асырылады, кәсіби өзін-өзі анықтауы қалыптасады. Жастардың әлеуметтік және идеялық-адамгершілік жетілуі олардың зияткерлік және дене дамуынан артта қалса да, олар болашақ кәсіби қызметін, оның ішінде болашақ мамандығын тек жеке мүддесін қанағаттандыру үшін ғана емес, қоғам мен Отан мүддесі үшін қызмет етуді саналы түрде қабылдайды» (Литвинов, 2013) [30]. Сондықтан тұлға өз кәсіби мамандығының әсіре жанкүйері болса да, прагматикалық және рационалдық көзқарастар бойынша өз кәсібінің жемісін де көруі керек.

Мұғалім әрекеттерін толық түсіну үшін олардың оқушымен дәнекерлік рөліне ерек-

ше назар аудару қажет. Мұғалімдердің жеке әрекеті мен білім беруге араласуы да ұстаз тұлғасына бағынышты. Дегенмен, шет елдік зерттеулердің бірінде профессорлар оқытуға байланысты қорқыныштарының барлығын жасырмай, білімгерлермен өзара байланыстар барысында студенттік презентацияларға көп мән беретіндігі дәйектелген (Хоуликан және т.б., 2009) [31]. Әрине, мұның барлығы тұлғалық-бағдарлы оқыту аясында өз жемісін беретіні анық. Бүгінде біздің қоғамға өз білімін әрі қарай шығармашылық тұрғыдан жетілдіретін, рухани көзқарас қалыптастыруға қабілетті мұғалімдер қажет. Жоғары мектеп білетін маманнан бұрын сол білгенін тәжірибе жүзінде көрсете алатын, қолынан іс келетін болашақ мұғалімдерді тәрбиелеуі тиіс. Сондықтан адам бойында қалыптасқан педагогикалық құндылықтар болашақ мұғалімдердің рухани дүниетанымын дамыту арқылы білімгерлер санасында құндылық бағытындағы тұлғалық қабілетті қалыптастыруға себепкер болады және болашақ ұстаздың кәсіби мәдениетінің негізін қалайды деп ойлаймыз.

Қорытынды

Жоғарыда нақты қарастырылған тұжырымдамалық идеялар тұлға теориясының философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық түсініктеріне қатысты тек қысқа бөлігі ғана талданды. Зерттеу жұмысы барысында тұлға теориясының қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша заманауи

тұжырымдамаларының шеңбері айқындалды. Тұлға теориясын түрлі тұжырымдамалық көзқарастар негізінде қарастыру берілген дискурстың деңгейін кеңейте алады.

Жалпы тұлға түсінігінің философиялық, педагогикалық және әлеуметтік-психологиялық тұжырымдамалары жан-жақтылығымен сипатталады. Барлығының ортақ пікірі – тұлғаның еркін дамуымен тығыз байланысты. Сондықтан қоғамдық және гуманитарлық ғылымдардағы тұлға түсінігінің сипаттамалары ұғымды тұтастай қарауға және әлеуметтік әлеуетін анықтауға мүмкіндік береді.

Біздің пайымдауымызша, жоғары оқу орындарындағы оқу-тәрбие процесі барысындағы тұлғалық-бағдарлы оқытуда көптеген шарттар орындалуы тиіс. Біріншіден, барлық оқу материалдары жеке тәжірибеден өтуі керек. Екіншіден, оқу материалдарын байыту барысында әрбір білімгердің жеке тәжірибесінде алынған нәтижелерді үнемі бақылап, енгізіп отырғанды дұрыс көреміз. Үшіншіден, оқу-тәрбие процесінде студенттердің тәжірибесін ғылыми тұрғыда негіздеп отыру қажет. Төртіншіден, оқу процесінде білімгерлердің білімін арттыру және дамыту мақсатында жеке ойларын айту дағдысын қалыптастыруға ұмтылған жөн. Бесіншіден, оқытушы өзі жүргізетін пәнді студенттердің игеруі жағдайында тұлғаның дамуымен санасуы керек. Алтыншыдан, әрбір жоғары мектеп оқушысының қабілеті, икемділігі мен мүмкіндіктерін ашу үшін тиімді оқу, рухани-адамгершілік ортаны қалыптастыру қажет деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

- 1 Evans, K. M. Research on teaching ability // *Educational Research*. – 1959. – № 1:3. – P. 22-36.
- 2 Goldberg, L. R. The development of markers for the Big-Five factor structure // *Psychological Assessment*, 1992. 2 #4. – P. 26-42.
- 3 Lima, A. L. G., Catani, D. B. «What kind of student is this?»: psychology, pedagogy and teacher training // *Revista Brasileira de Educação*, 2015. – V. 20:62. – P. 571-593.
- 4 Yachina, N. The Problem Of Spiritual And Moral Formation Of Personality // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2015. – V. 197. – P. 1575-1579.
- 5 Rodermel, T. A., Stepanova, S. N. The problems of interference of the mechanisms of the personality socialization and universal values // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2015. – V. 166. – P. 204-208.
- 6 Nunner-Winkler, G. Personal Identity: Philosophical Aspects // In J.D. Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science* / 2nd ed.. – 2015. – Pp. 742-749. Elsevier.
- 7 Grubbs, J. B., Wilt, J., Stauner, N., Exline, J. J., Pargament, K. I. Self, struggle, and soul: Linking personality, self-concept, and religious/spiritual struggle // *Personality and Individual Differences*, 2016. – V.101. – P. 144-152.
- 7 Howell, G. T., Zelenski, J. M. Personality self-concept affects processing of trait adjectives in the self-reference memory paradigm // *Journal of Research in Personality*, 2017. – V. 66. – P. 1-13.
- 8 Ashton, M. C. Chapter 4-Developmental Change and Stability of Personality // In *Individual Differences and Personality* / 3d ed. – Academic Press, 2017. – Pp. 85-106
- 9 Alvarez-Segura, M., Echavarría, M. F., & Vitz, P. C. A psycho-ethical approach to personality disorders: The role of volitionality // *New Ideas in Psychology*, 2017. – V. 47. – P. 49-56.

- 10 Göncz, L. Teacher personality: a review of psychological research and guidelines for a more comprehensive theory in educational psychology // *Open Review of Educational Research*, 2017. – V. 4:1. – P. 75-95.
- 11 Cervone, D., Little, B. R. Personality architecture and dynamics: The new agenda and what's new about it // *Personality and Individual Differences*, 2017.
- 12 Bandura, A. A social cognitive theory of personality. In L. Pervin & O. John (Eds.), *Handbook of personality* (2nd ed., pp. 154-196). New York: Guilford, 1999.
- 13 Lutz, S., & Huitt, W. Connecting cognitive development and constructivism: Implications from theory for instruction and assessment // *Constructivism in the Human Sciences*, 2004. – V. 9. – P. 67-90.
- 14 Cardoso, A. P., Ferreira, M., Abrantes, J. L., Seabra, C., Costa, C. Personal and Pedagogical Interaction Factors as Determinants of Academic Achievement // *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 2011. – V.29. - P.1596-1605.
- 15 Fromberg, D. The Intuitive Mind and Early Childhood Education // In B.Torff & R.Sternberg (Eds.) *Understanding and Teaching the Intuitive Mind* Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates. 2001. - P. 93-114.
- 16 Pitkin, H. F. *The Concept of Representation* California. – California: University of California Press, 1967. – P. 323.
- 17 Boethius. *Contra Eutychem et Nestorium* Create. - Space Independent Publishing Platform. 2014. – P. 36.
- 18 Асмус В.Ф. Декарт. – М.: Высшая школа, 2006. – 335 с.
- 19 Гоббс Т. *Сочинения: в 2 т. – Т. 2.* – М.: Мысль, 1985. – 736 с.
- 20 Deem, M. J. The Idea of Personality in Kant's Moral Philosophy. Submitted to the Office of Graduate Studies of Texas A&M University in partial fulfillment of the requirements for the degree of master of arts. – 2009. – Pp. 55.
- 21 Уксикбаева М.Т. Абай Кунанбаев о проблеме нравственного воспитания // *Вестник Инновационного Евразийского университета.* – 2013. – №3. – С. 57-60.
- 22 *Личностно ориентированное обучение: теории и технологии / Под ред. Н.Н. Никитиной.* – Ульяновск: ИПК ПРО, 1998. – 104 с.
- 23 Artley, D. Major Philosophical Implications of Carl Rogers' Theory of Personality. Master's Theses. A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements of the Degree of Master of Arts. 1964.
- 24 Подольская Е.А. Педагогика и психология высшей школы. – Харьков: Издательство НУА, 2010. – С. 126-127. – 316 с.
- 25 Личностно-ориентированный подход в преподавании // [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.psy-chologos.ru/articles/view/lichnostno-orientirovannyy-podhod-v-prepodavanii> (дата обращения: 13.10.2017)
- 26 Воспитание социально-ориентированной личности: Монография // В.Ш. Масленникова, Л.М. Аболин, Ф.Г. Мухаметзянова, Г.А. Шайхутдинова, Н.М. Учарова, В.Р. Шамсутдинова, А.В. Павлинова, Е.А. Афанасьева. – Казань: Данис ИПП ПО РАО, 2007. – С. 34. - 175 с.
- 27 Erricker, J. Teachers Developing Spiritual and Moral Education // *Teacher Development*, 1999. - 3:3. – Pp. 383-396.
- 28 Adelson, J. The teacher as a model // *American Scholar*, 1961. – V. 301. – P.383-406.
- 29 Литвинов Э.П. Личность и её мировоззренческие основы // [Электронный ресурс]. Электронное научное издание Альманах Пространство и Время. 2013. – Т. 2., Вып. 1. – URL: <http://e-almanac.space-time.ru/assets/files/Том%202%20Vip%201/rubr3-kategoriya-smysla-st2-litvinov-2013.pdf> (дата обращения: 13.10.2017)
- 30 Houlihan, M., Fraser, I., Fenwick, K. D., Fish, T., Moeller, C. Personality effects on teaching anxiety and teaching strategies in university professors // *The Canadian Journal of Higher Education*, 2009. – V.39. – P. 61-72.

References

- 1 Adelson, J. (1961). The teacher as a model. *American Scholar*, 301, 383-406.
- 2 Alvarez-Segura, M., Echavarría, M. F., & Vitz, P. C. (2017). A psycho-ethical approach to personality disorders: The role of volitionality. *New Ideas in Psychology*, 47, 49-56.
- 3 Artley, D. (1964). Major Philosophical Implications of Carl Rogers' Theory of Personality. Master's Theses. A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements of the Degree of Master of Arts.
- 4 Ashton, M. C. (2017). Chapter 4-Developmental Change and Stability of Personality. In *Individual Differences and Personality* (3d ed., pp. 85-106). Academic Press
- 5 Asmus V.F. (2006) *Dekart [Descartes]*. (p. 335). Moscow: Vysshaja shkola.
- 6 Bandura, A. (1999). A social cognitive theory of personality. In L. Pervin & O. John (Eds.), *Handbook of personality* (2nd ed., pp. 154-196). New York: Guilford.
- 7 Boethius. (2014). *Contra Eutychem et Nestorium* (p. 36). CreateSpace Independent Publishing Platform.
- 8 Cardoso, A. P., Ferreira, M., Abrantes, J. L., Seabra, C., & Costa, C. (2011). Personal and Pedagogical Interaction Factors as Determinants of Academic Achievement. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 29, 1596-1605.
- 9 Cervone, D., & Little, B. R. (2017). Personality architecture and dynamics: The new agenda and what's new about it. *Personality and Individual Differences*, xxx, xxx-xxx.
- 10 Deem, M. J. (2009). The Idea of Personality in Kant's Moral Philosophy. Submitted to the Office of Graduate Studies of Texas A&M University in partial fulfillment of the requirements for the degree of master of arts (pp. 55).
- 11 Erricker, J. (1999). Teachers Developing Spiritual and Moral Education. *Teacher Development*, 3:3, pp. 383-396.
- 12 Evans, K. M. (1959). Research on teaching ability. *Educational Research*, 1:3, 22-36.
- 13 Fromberg, D. (2001). The Intuitive Mind and Early Childhood Education. In B.Torff & R.Sternberg (Eds.) *Understanding and Teaching the Intuitive Mind* (pp. 93-114). Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.

- 14 Goldberg, L. R. (1992). The development of markers for the Big-Five factor structure. *Psychological Assessment*, 4, 26-42.
- 15 Göncz, L. (2017). Teacher personality: a review of psychological research and guidelines for a more comprehensive theory in educational psychology. *Open Review of Educational Research*, 4:1, 75-95.
- 16 Grubbs, J. B., Wilt, J., Stauner, N., Exline, J. J., & Pargament, K. I. (2016). Self, struggle, and soul: Linking personality, self-concept, and religious/spiritual struggle. *Personality and Individual Differences*, 101, 144-152.
- 17 Hobbes T. (1985) *Sochinenija: v 2 t.* [Compositions: in 2 t.]. (pp. 736). Moscow: Mysl'.
- 18 Houlihan, M., Fraser, I., Fenwick, K. D., Fish, T., & Moeller, C. (2009). Personality effects on teaching anxiety and teaching strategies in university professors. *The Canadian Journal of Higher Education*, 39, 61-72.
- 19 Howell, G. T., & Zelenski, J. M. (2017). Personality self-concept affects processing of trait adjectives in the self-reference memory paradigm. *Journal of Research in Personality*, 66, 1-13.
- 20 Lima, A. L. G., & Catani, D. B. (2015). «What kind of student is this?»: psychology, pedagogy and teacher training. *Revista Brasileira de Educação*, 20:62, 571-593.
- 21 *Lichnostno orientirovannoe obuchenie: teorii i tehnologii* [Personally oriented learning: theory and technology] (1998) In N.N. Nikitina (Ed.). (pp. 104). Ulyanovsk: IPK PRO.
- 22 *Lichnostno-orientirovannyj podhod v prepodavanii* [Personality-oriented approach in teaching]. Electronic resource, <http://www.psychologos.ru/articles/view/lichnostno-orientirovannyj-podhod-v-prepodavanii> (13.10.2017)
- 23 Litvinov EP. (2013) *Lichnost' iejomirovozzrencheskie osnovy* [Personality and its Worldview Foundations]. Electronic resource, *Electronic Scientific Edition Almanac Space and Time*, T. 2, Iss. 1. URL: <http://e-almanac.space-time.ru/assets/files/Tom%202%20Vip%201/rubr3-kategoriya-smysla-st2-litvinov-2013.pdf> (13.10.2017)
- 24 Lutz, S., & Huitt, W. (2004). Connecting cognitive development and constructivism: Implications from theory for instruction and assessment. *Constructivism in the Human Sciences*, 9, 67-90.
- 25 Nunner-Winkler, G. (2015). Personal Identity: Philosophical Aspects. In J.D. Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Science* (2nd ed., pp. 742-749). Elsevier.
- 26 Pitkin, H. F. (1967). *The Concept of Representation* (p. 323). California: University of California Press.
- 27 Podolskaya E.A. (2010) *Pedagogika i psihologija vysshej shkoly* [Pedagogy and psychology of the higher school]. (pp. 316). Kharkov: NUA Publishing House.
- 28 Rodermel, T. A., & Stepanova, S. N. (2015). The problems of interference of the mechanisms of the personality socialization and universal values. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 166, 204-208.
- 29 *Vospitanie social'no-orientirovannoj lichnosti* [Educating a socially-oriented person] (2007) In V.Sh. Maslennikov, L.M. Abolin, F.G. Mukhametzyanov, G.A. Shaikhutdinov, N.M. Ucharov, V.R. Shamsutdinov, A.V. Pavlinov, E.A. Afanasyev (Eds.). (pp. 175). Kazan: Danis IPP PO RAO.
- 30 Uksukbaeva M.T. (2013) *Abaj Kunanbaev o problemenravstvennogo vospitanija* [Abai Kunanbayev about problems of moral education]. *Journal of Innovative University of Eurasia*, no 3, pp. 57-60.
- 31 Yachina, N. (2015). The Problem Of Spiritual And Moral Formation Of Personality. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 197, 1575-1579.